

**МОДЕЛЬ МАСЕЛЕСИ СҮЙЛӨМДҮ ИЗИЛДӨӨНҮН БИР
АСПЕКТИСИ КАТАРЫ**

Бул макала сүйлөмдүн модели түшүнүгү жана лингвистикалык изилдөөдөгү анын ролу тууралуу маселени анализге алат.

Адам тилди пикир алышуу каражаты катары колдонуу менен, сүйлөмдүн түзүлүшүнүн белгилүү бир моделдери менен колдонуп жатканын өзү түшүнбөйт. Ал эми изилдөөчү кандайдыр бир суроого жооп алуу үчүн түздөн-түз текст менен иш алып жүрөт. Ал изилдөө процесси учурунда адамзатынын кептик иш-аракетинин негизинде жаткан, аны кызыктырган тилдин механизминде түздөн-түз байкоо жүргүзө албайт. Ошондуктан лингвистикада объектини таануунун негизги каражаты катары моделдик түзүлүштөр саналат.

М.И.Черемисина: “Понятие "модель" предполагает сущностное, но иноприродное ему отображение объекта, как буква иноприродна отображаемому ею звуку – как звуку речи, так и звуку языка. Поэтому буква и служит первичной моделью фонемы”, - деп белгилөө менен, фонеманы белгилөөдөн баштап эле биз тамга моделин колдонуп жатканыбызды айтат [7].

Функционалдык сапаттары гана маанилүү болгон объектинин моделине функционалдык жактан ага окшош бардык берилиштер шайкеш боло берет. Б.а., анын сапаттары моделдин сапаттары менен шайкеш болуп турушу керек. Ал эми аны түзүп турган материал объектини экинчи объектиден айырмалап турат.

Ал эми лингвистиканын тарыхындагы модель маселесин камтыган учурларына токтолсок, сүйлөмдүн структурасын теориялык жактан изилдөө сүйлөмдүн моделин түзүүгө алып келген, б.а., сүйлөмдүн структурасын аздыр-көптүр чагылдырып турган абстракттуу теориялык схеманын жаралышына алып келген.

Модель кептик практикада гана кездешкен тилдик объектилерди көрсөтө алышы аздык кылат, ал кептик практикада дагы кездеше элек, негизинен, мүмкүн болуп эсептелинген объектилерди да камтый алышы керек. Б.а., угуучунун кептик иш-аракетин көргөзүүчү модель чыгып жаткан материалды гана анализдей алуучу мүмкүнчүлүккө ээ болбостон, башка дагы кептик туура берилиштерди анализдей алышы керек.

Т.П.Ломтев болсо сүйлөмдүн моделин: “закономерная связь постоянных элементов предложений”, - деп белгилейт. Анын көз карашы боюнча, сүйлөмдүн модели андан факультативдүү мүчөлөрүн алып салгандан калган структура. Сүйлөмдө дайыма кездешүүчү анын касиеттери сүйлөмдүн моделин, классын, вариантын жана инвариантын түзүүгө, сүйлөмдүн тизмегин түзүүгө жардам берет жана бул тилдин системасын изилдөөчү синтаксистин өзүнчө бир тармагы деп эсептейт [5, 140-158].

Модель белгилүү бир маанидеги коммуникативдүү бирдикти уюштуруучу бири-бирине байланышкан синтаксистик формалардын минималдуу жактан жетиштүү айкашы. Тилдин синтаксистик системасы бир катар подсистемага бөлүнөт. Алардын бири – анын негизги ядросу болуп саналса, калгандары андан жаралгандар болуп саналат.

Ядролук сүйлөм да жөнөкөй сүйлөмдү билдирүүдөгү негизги, бирок жалгыз гана вариант эмес. Ошол жөнөкөй сүйлөм билдирип жаткан мазмун бир эле ядролук сүйлөмдүн мазмунунда камтылбастан, анын бир катар трансформаларында деле камтылат. Мисалы: *Эчтекеден күмөн санап койбойт ↔ Эч нерседен бейкапар.*

Ошентип, бул түшүндүрүүлөрдө ядро, модель – сүйлөмдөгү мазмундарга окшош

эле мазмунга ээ минималдуу структура.

З.Харрис жана Д.Уорс эгерде сүйлөмдүн сөз сыяктуу эле негизи (уңгусу, биздин учурда ядросу) болсо, анын парадигмасы да болуш керек экенин белгилешкен жана синтаксистик парадигма маселелерин биринчилерден болуп карашкан [1, б].

Кандай гана модель же формула болбосун, конкреттүү сүйлөмдүн негизинде анын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен конкреттүү өзгөчөлүктү абстракташтыруу жолу аркылуу жаралат. Бирок бул абстракция көп кездешүүчү бардык сүйлөмдөргө мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү камтып турушу зарыл.

Демек, сүйлөмдүн модели – сүйлөмдүн конкреттүү спецификасынан алынган, берилген типтин структурасынын негизги, мүнөздүү касиеттерин билдирген минималдуу структура.

Сүйлөмдүн «модели», «ядросу» – таанып билүү максатындагы эң керектүү түшүнүк. Себеби тилде бизди курчап турган айланабыздын татаал ар түрдүү көрүнүштөрүн көргөзүүчү потенциалдуу жактан чексиз, эсебин алуу мүмкүн болбогон, кептеги ар түрдүү сүйлөмдөр колдонулат. Ал эми моделдердин жардамы аркылуу биз алардын санын чыгарып, тактап изилдей алабыз.

Ар бир сүйлөмдүн негизин анын синтаксистик модели түзүп турат. Сүйлөм модели менен шайкеш келбесе, туура боло албайт. Моделдерди изилдеп алып чыгуу тилдин структурасын анализдөөдөгү эң керектүү учуру болуп саналат. Себеби бул учурда бул же тигил кептин мазмуну берилүүчү сүйлөмдүн түзүлүш эрежеси келип чыгат.

Сүйлөмдүн модели, бир жагынан алганда, анын белгилерин көргөзүп туруучу сүрөт, экинчи жагынан алганда, ал конкреттүү сүйлөм эмес, ошол эле учурда ал типтин бардык вариантын эске алуу менен өзү ошол конкреттүү сүйлөмгө окшош келет. Сүйлөмдүн «модели», «ядросу» бул конкреттүү сүйлөм деген түшүнүктөн көбүрөөк да жана азыраак да маанини билдирип турат. Азыраак дегенибиз, кандай гана жалпылоону албайлы, анын конкреттүү берилишинен азыраак гана маалыматты билдире алат. Көбүрөөк дегенибиз, сүйлөмдүн бул тиби сүйлөмгө таандык болгон белгилердин бардыгын жана бардык мүмкүн болгон вариантын эске алат.

Структуралык моделдерди, анын ядролорун изилдөөнүн максаты сүйлөмдөн факультативдүү мүчөлөрүн алып салуу менен, аны эң минималдуу, андан ары кыскартууга мүмкүн болбой калган структурага чейин алып келүү болуп саналат.

Ядролук көлөмгө чейин конкреттештирбестен, тилдин синтаксистик түзүлүшүнө анализ жүргүзүү кыйын болуп саналат. Ядролук деңгээлде изилдөөнүн баалуулугу – ал синтаксистик берилиштерди бекем түптөйт жана изилдөөчүнү сүйлөм мейкиндигинде “адашуусунан” сактайт. Тилдин синтаксистик түзүлүшүн белгилеп берүү – анын негизги бирдиктеринин, б.а., ядролук сүйлөмдөрүнүн конкреттүү инвентарын көргөзүү.

Ядролук сүйлөмдөр бири-биринен максималдуу түрдө көз каранды эмес, бири-бири тууралуу минималдуу гана маалыматты беришет. Ал эми трансформалар жана сүйлөмдөрдүн тизмектери, тетирисинче, бири-бири тууралуу маалыматты улантып турушат. Демек, бир маанини камтыган текстте сүйлөмдүн белгисиз бир формасын тандоо мүмкүнчүлүгү кыскарат, алдыда жүргөн сүйлөм өзүнүн артынан келүүчү сүйлөмдү аныктап турат.

Сүйлөм кайсы гана багытта изилденбесин, бир эле учурда формалдык да, семантикалык да структурага ээ болуп саналат. Кээ бир окумуштуулар изилдөө формадан мазмунду карай багытталышы керек дешсе, кээ бирлери мазмундан форманы көздөй багытталышы керек деп эсептешет.

В.А.Белошাপкова азыркы илимий чөйрөдө синтаксистик моделдештирүү боюнча изилдөө иштери кеңири жүргүзүлүп жатса да, сүйлөмдүн модели бирдиктүү түшүнүктү ала элек экенин белгилейт. Ал сүйлөмдүн формалдуу жагына токтолуу менен,

сүйлөмдүн моделин сүйлөмдү түзүүдө негиз болгон, минималдуу компоненттерден турган, сүйлөмдүн ичинен алынган үлгү катары түшүндүрөт [3].

Ар кандай тилдин материалынын негизинде жүргүзүлгөн синтаксистик изилдөөлөрдүн натыйжасы сүйлөмдүн формалдык да жана семантикалык да моделдерин аныктоо – алардын бири-бири менен байланыштуу экенин көргөзүп, илимий жактан да, практикалык жактан да чоң мааниге ээ экенин далилдейт. Бул изилдөөлөрдүн максаты каралып жаткан тилдин формалдык-семантикалык моделдерин аныктоо жана анализдөө болуп саналат.

Тилдин көп сандаган фактылары бир эле семантикалык структура бир канча формалдык структура менен бериле аларын көргөзөт. Ошол эле учурда кайсы гана тилде болбосун, формалдык структуранын саны мүмкүн болгон семантикалык рубрикациялардын санынан аз экенин байкайбыз. Сүйлөмдүн ар бир формалдык структурасы лексикалык толуктоосуна жараша бир канча семантикалык моделдерди сунуштай алат. Ушуну эске алуу менен сүйлөмдү формадан мазмунду карай изилдөө жемиштүү боло алары белгиленип жүрөт [2, 117].

Көп убакка чейин «модель» деген түшүнүк жөнөкөй сүйлөмдүн колдонулушунда гана иштелип жүргөн. Ал эми азыр бул түшүнүк жөнөкөй сүйлөмдөн өтүп, татаал сүйлөмдө да колдонула баштады. Аны В.А.Белашапкина, Г.В.Валимованын татаал сүйлөмдөрдүн синтаксиси боюнча эмгектеринен кезиктире алабыз [3, 4].

Жөнөкөй сүйлөмдөргө колдонулган жалпылоонун абстракциясынын методдору түздөн-түз эле татаал сүйлөмдөрдө колдонулуп калышы мүмкүн эмес. Себеби татаал сүйлөмдөр башка өзгөчөлүктөргө, башка белгилерге ээ. Жөнөкөй сүйлөмдүн модели сөздөрдүн ортосундагы маанини караса, ал эми татаал сүйлөмдүн модели анын ичиндеги компоненттердин ортосундагы маанини карайт. Татаал сүйлөмдүн модели, формуласы, жөнөкөй сүйлөмдүн формуласына караганда башка синтаксистик деңгээлди билдирип туруусу керек.

Адабияттар:

1. Worth D.C. The Role of Transformations in the Definitions of Syntagms in Russian and other Slavic Languages, “American Contributions to the International Congress of Slavists”, The Hague, 1963.
2. Ахматов И.Х. Вопросы теории словосочетания и предложения в тюркских языках. -Нальчик: Эльбурс, 2006.
3. Белашапкина В.А. Синтаксис. Современный русский язык. -М., 1989.
4. Валимова Г.В. Сложное предложение и сочетание предложений. //Теоретические проблемы синтаксиса в современных индоевропейских языках. -Л., 1975.
5. Ломтев Т.П.. О некоторых вопросах структуры предложения. -М., 1976.
6. Харрис З.С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре. //Новое в лингвистике, т. II. -М., 1962.
7. Черемисина М.И. О теоретических вопросах модельного описания предложений. //Предложение в языках Сибири. -Новосибирск, 1989